

УДК 811.161.2'373

О. А. Шумейко

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ОЦІННА ЛЕКСИКА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Розглядається оцінна лексика, яка за своєю природою здатна найбільш чітко передавати невідповідність між бажаним та дійсним, згідно з авторським задумом; доводиться, що мовне конструювання комічного безпосередньо залежить від ідіостилю поета.

Рассматривается оценочная лексика, которая по своей природе способна наиболее отчетливо передавать несоответствие между желаемым и действительным, согласно авторскому замыслу; доказывается, что языковое конструирование комического непосредственно зависит от идиостиля поэта.

The article deals with the estimative vocabulary, because of its nature this kind of vocabulary is able the most distinctly reproduce disconformities between the desirable and the real in accordance with the author's idea; it is proved that language construction of comical directly depends on a poet's idiosstyle.

У сучасній науці термін «комічне» вживається як родове поняття на позначення різноманітних явищ, здатних викликати сміх. Серед виявів комічного дослідники виділяють гумор, іронію, сатиру та сарказм. На сьогодні не існує загальноприйнятого визначення змісту та обсягу термінів, що називають різновиди комічного, специфіки взаємозв'язків між гумором, іронією, сатирою і сарказмом, а зрештою, і кількості видів комічного. Складність теоретичного розроблення проблеми комічного зумовлюється й тим, що окремі його категорії (особливо іронія) постають як історично змінні величини, що виявляють свою смислову динаміку в різні періоди розвитку естетичної та літературно-практичної думки.

Об'єктом аналізу є комічне в тих жанрах української поезії, які не належать до гумористичних або сатиричних. Це не означає, що в структурі поетичного тексту, який належить до філософської, любовної чи громадянської лірики, комічне є чимось неприродним. Навпаки, саме функціонування комічного в цих жанрах сучасної української літератури демонструє його надзвичайно важливу роль, яка виявляється у смисловому й композиційному планах художнього тексту. Ще однією особливістю об'єкта аналізу є відсутність чітких меж між комічним та некомічним, а також часто імпліцитне вираження комічного.

Мовне вираження комічного безпосередньо пов'язане з особливостями української поетичної мови другої половини ХХ століття (сугестивністю, апелюванням до позамовної дійсності, свідомою настановою на переборення трафаретних метафор, відходом від ідеологічних штампів та ін).

Метою статті є аналіз оцінної лексики як одного із мовних засобів творення комічного в сучасній українській поезії.

Оцінне начало в поезії є його іманентною властивістю, але виявляється воно неоднаково в різні періоди розвитку літератури з притаманними їй стильовими течіями та напрямками. Сучасна українська поезія демонструє багатство мовних засобів для вираження різнопланової оцінки, різноманіття аксіологічних значень як важли-

вих складників організації семантичної структури поетичного тексту. Теоретичною основою дослідження оцінних значень у мові є праці Н. Арутюнової [1], Т. Космеди [10] та ін.

Оцінність – це семантична категорія, яка, ґрунтуючись на протиставленні часткових значень негативної, позитивної чи нейтральної оцінки, передає ставлення мовця до названого предмета, явища чи поняття. Оцінність вважають загальномовною категорією, яка характерна для всіх стилів мовлення. Вона охоплює весь лексичний склад мови, але по-різному виявляється в його окремих групах.

У досліджуваному літературному періоді представлені автори кількох поколінь, тому очевидним є те, що об'єкти комічної оцінки в поетів-шістдесятників, вісімдесятників і представників дев'яностих років будуть різнитися, як і прийоми їх оцінювання.

Зменшено-пестлива лексика за своїм оцінним змістом може бути як позитивно, так і негативно маркованою залежно від контексту. Часто саме значення зменшеності слугує підставою комічної оцінки: «*О, що ж ти наробила, райгазето, / Надрукувавши віршик земляка! / Тепер він назива себе поетом / І всіх підряд редакторів ляка*» [3, с. 41]; «*Шукайте цензора в собі. / Він там живе, дрімучий, без гоління. / Він там сидить, як чортик у трубі, / І тихо вилучає нам сумління*» [11, с. 12]. У сатиричній поезії О. Білаша «Графоман» лексема *віршик*, окрім семи 'невеликий за розміром', імпліцитно передбачає ще й 'незначний', 'невиразний', а контекст підтримує додаткові значення «пробивний», «нахабний». У другому контексті лексема *чортик* у складі порівняльного звороту надає контексту іронічного забарвлення.

Показовим у розкритті мотиву зрадництва є звернення сучасних поетів до Шевченкового образу землячка із сатиричної поеми «Сон». Так, рецепцію цього образу вбачаємо в такій поезії В. Стуса: «*Десь бродить землячок-дантес. / О шанталавий, недорікий, / а чи поцілиш ти мене?*» [16, с. 46]. Згаданий образ запроданця в наведеному контексті ускладнюється прикладковою структурою – ім'ям *Дантес* як символу підступності, – а також епітетним рядом із виразною негативною оцінкою.

Схожий образ землячка знаходимо й у циклі іронічних поезій В. Коротича «Розчарування»: «*Вже стільки про Дантеса написали: «Француз!», «Убивця!», «Пушкіна!», «Як смів?!» / Всі іскри з пістолетного кресала / Пожежно-поленіють в нурті слів... / Тим часом вже Мартинов, землячок, / На Лермонтова пістолет наставив*» [9, с. 98]. Цей образ з'являється в заголовному вірші циклу й далі набуває узагальненого метафоричного значення підступності: «*Тихі друзяки й порадиці, / Як вам жилося в ті дні, / Коли на голову ратиці / Ставила доля мені? / Теплі, м'які, наче валянки, / І незамінні в біді, / Славні мої співчувальники, / Як вам жилося тоді? ... Як же мені співчували ви – / пошепки, в темнім кутку. Як вуркотіли... / Що діялось! / Кожен-бо вітрик вас гнув! / Де ж ви, тихенькі, / поділися, / Щойно я всіх вас турнув?!*» [9, с. 100]. Прикметно, що авторська іронія ґрунтується на двох прийомах – енантіосемії (*тихі друзяки й порадиці, славні мої співчувальники*) та введення оцінних лексем, що мають демінутивні суфікси.

Конотативних зрушень набувають зменшено-пестливі лексеми у змалюванні зовнішності персонажів: «*Такі пухкі у Галі рученята, / коса білява, куца і товста. / Як реп'яшки, зелені оченята / і пишно закоплені вуста... / Глуха до пісні, завжди щось спотворить. / Все вишиває прошиви подушок. / Ще як мовчить, – нічого. Заговорить, – / гостренькі зуби – чисто ховрашок*» [12, с. 41]. Використання оцінних слів *рученята, реп'яшки, оченята, гостренький, ховрашок* мусить надавати всій характеристиці лагідний відтінок. Цього не спостерігаємо, оскільки відбувається нейтралізація їхнього позитивного заряду сусідніми означуваними. Так, вислів *коса білява і*

товста не має яскравого стилістичного забарвлення, у сполученні з попереднім (*пуккі рученята*) він міг би набути позитивного значення, але цьому перешкоджає ще один епітет, доданий до характеристики коси – *куца*. Подібного перетворення зазнає й сполука *зелені оченята*: явно зниженої характеристики вона набуває завдяки порівнянню як *реп'яшки*. Негативна авторська характеристика простежується і в останній фразі, де сусідять емоційно оцінний епітет *гостренький* і так само оцінне порівняння *чисто ховрашок*. В аналізованому контексті *гостренькі зуби – чисто ховрашок* усі складники продовжують перебувати в одному емоційному ряду, але з негативним забарвленням. Так виявляється авторське ставлення до героїні – іронічне, дещо неприязне.

Один із прийомів зниження ідеологічно маркованої лексики – додавання до відповідного слова зменшено-пестливого суфікса: «*Різні партійки не раз уже творили – / Не один загинув Робесп'єр. / Потім сім десятків літ одна крутила – / Інколи кермом і без керма...*» [3, с. 7]; «*Яка хороша й нерозумна ти, / Наївна, мила юність неумита! / Та пройдуть дні, гарячі й безнадійні, / І ми стаєм холодні та спокійні, / Такі собі чиновнички черстві. // Уже нема в душі святого болю, / І розум наш не рветься вже на волю – / Ми раді тим, що ситі і живі*» [15, с. 126]. У свідомості радянської людини образ партії мав бути орієнтиром на шкалі оцінок зі знаком «плюс». У поетичному контексті зниженого забарвлення цієї ідеологеми надає зменшена форма і метафора *крутити кермом і без керма*, яка довершує сатиричний образ. Виразним є словообраз *черствих чиновників* у поезії В. Симоненка. Іронічне значення в лексемі *чиновничок* виникає завдяки суфіксу зменшеності. Прикметники *черствий, холодний, спокійний, ситий* допомагають створити образ чиновника як породження системи. Характерно, що цей образ стає об'єктом, з яким порівнюється доросла людина.

У розглянутих текстах зменшено-пестливі слова мають іронічне чи сатиричне забарвлення і є засобом вираження авторських інтенцій.

У мові поезії аналізованого періоду досить поширеним засобом творення комічного є поява оцінної семантики через метафоричні й метонімічні образи. У сучасних поетичних текстах сміхове начало часто актуалізується в його соціальному вимірі. Це те, чого бракувало радянській літературі, де оцінка була наперед визначеною, однозначною.

Так, творення оцінки ґрунтується на зіставленні поведінки людей з поведінкою тварин. Такий прийом є одним із давніх у поезії комічного: «*Мене печуть забрюхані глаголи / Коли з трибун кумирні ціцерони / Розхваляють свинячі пантеони / І не задають добрим словом школу*» [13, с. 154]. Сатиричний ефект у наведеному контексті спричинений поєднанням протилежних за емоційно-оцінним наповненням лексем *кумирні ціцерони* і *свинячі пантеони*. Традиційну оцінну конотацію реалізує лексема *лис*: «*Лише історик, вчений лис, / Заслужить орденів і ласки. / З подій відмивши сльози й кров, / Він факти виглядає строго...*» [14, с. 103]. Метафоричне поєднання *вчений лис* використовується автором для іронічного змалювання типового образу радянського науковця, який, не вагаючись, самовіддано пише псевдоісторію країни.

Поява в поетичній мові означеного періоду образу мавпи є цілком закономірним художнім результатом поетичного відчуття духовної несвободи. Цей образ як алегорія бездумного копіювання, наслідування походить ще від традицій байкарства. Розширення новітнього поетичного словника спричинене максимально гострою реакцією митців на оточення. В аналізованих сатиричних контекстах він відбиває ідею соціального блюзнірства: «*З цієї мавпи виникне людина – / Як послідовний дарвінізм навча...*» [14, с. 325]; «*Не спелись, мій вік двадцятивічний! / не змався ти, два-*

дцятий віче мій» [5, с. 39]; «крізь стіну відчуження / внутрішнім зором / дивиться / як людиноподібні мавпи / вишколюють мавпоподібних людей / до повного «обезьянення» [6, с. 73]. В останньому контексті сатира набуває виразного соціального й політичного звучання, чому сприяє лексема «обезьянение», не випадково наведена російською мовою: виникає асоціація з «обезьянниками» як місцем ув'язнення.

У цьому зв'язку окремо слід виділити реалізацію образу мавпи в ідіостилі В. Стуса: «Отак живу: як мавпа серед мавп / чолом погрішним із тавром зажури / все б'юся об тверді камінні мури, / як їхній раб, як раб, як нищий раб. / Повз мене ходять мавпи чередою, у них хода поважна, нешвидка. / Сказись легше, аніж будь собою...» [17, с. 57]. Наведена поезія вміщена у збірці «Веселий цвинтар». Як зауважує І. Дзюба, назва поетичної збірки «підказана фантасмагорією української реальності», а в самій збірці гротеск «не тільки межує з часом неповажно трактованим трагізмом, а й набуває подеколи якогось зухвало-відчайдушного характеру» [7, с. 15]. Такий постійний перехід спричиняє те, що часом важко однозначно трактувати загальну настроєву тональність Стусового тексту, де комічне переплітається з трагічним, відтворюючи болюче сприйняття світу автором.

Лексеми з оцінною семантикою часто увиразнюються шляхом актуалізації двох слів із протилежним значенням, у результаті чого утворюються емоційно насичені й художньо значущі образні вислови: «Яка нестерпна рідна чужина, / цей погар раю, храм, зазналий скверни» [16, с. 79]. Оксюморонна сполука *рідна чужина* поглиблює експресивність зображуваного, підкреслює неможливість існування особистості в рідному краї. Продовжує негативну оповідь оксюморонний образ *погар раю*, а зображення краю як сплюндрованого храму завершує філософську оцінку дійсності.

У такому ж емоційному ключі витримано й наступний контекст: «Отаке ти, людське горе, / отака ти, чорна хлань, / демократіє покори / і_свобода німувань» [16, с. 100], де за позитивним нашаруванням лексем *демократія* та *свобода* простежується протилежне значення. Поєднання цих слів із невідповідними лексичними одиницями *покора* та *німування*, нагромадження синонімічних сполук *людське горе, чорна хлань, демократія покори, свобода німувань* дає глибоко саркастичну оцінку сучасності. Останній образ, на нашу думку, явно перегукується із Шевченковим текстом («На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує»).

У поезії І. Калинця «Загумінкові гротески» функціонує термінологічна сполука із суспільно-політичної сфери – *формувані світогляд*, до якої автор додає метафоричне означення, що вносить іронічний струмінь: «на великих соборах / стадіонів формуємо свій / округлий світогляд / де ідеологія свисту / оперта на традиції» [8, т. 1, с. 215]. Іронія підсилюється генітивними метафорами *собори стадіонів* і *ідеологія свисту*.

Болісне переживання гнітючої атмосфери радянської дійсності передають і поетичні тексти М. Руденка: «Не робітництво, не селянство, / Не щирий, праведний народ, / А так собі – тупе міщанство, / Ходячий шлунок, жуйний рот» [14, с. 110]. У соціальній сатирі автора поєднання метафоричних та метонімічних структур у цілі оцінні комплекси засноване на прийомі ампліфікації.

Сатирична оцінка сучасності може звучуватися до конкретних виявів, як у поезії В. Бойка: «...стоять незрушно, наче скіфські баби, / на залізничнім насипу жінки, / в руках демократичні молотки / по-пролетарськи мостяться незграбно» [4, с. 21]. Експресивність тексту постає внаслідок зниження ідеологем *демократичний, по-пролетарськи*. Загалом така викривальна сатира є характерною для ідіостилю В. Бойка: «Учорашній ракло – / нині неперевершений тлумач тори, / вгинаються під

жувачками / полиці – безчерговий шоп, / магазин «Продукти» / сором'язливо опустив штори, / а демократ кабінетний / ласо косує на синьо-жовтий шовк» [4, с. 33].

У контексті: «І вже й комунальна шпаківня / не спить, дослухається, втрапивши глузд, / горластого оклику півня» [2, с. 62], – означення комунальний традиційно сполучається зі словом *квартира* та асоціюється з незручним помешканням та великою кількістю мешканців. Використання лексеми *шпаківня* („невеличке житло птахів») увиразнює образ і посилює негативне сприйняття позначуваного поняття – розмір кімнаток у квартирі.

Цілком закономірно, що для табірної поезії образ рідної домівки є наскрізним, одна з його поетичних реалізацій – це іронічне змалювання чужини, що стала домівкою. Розгорнута метафора у В. Стуса: «Вже цілий місяць обживаю хату, / напевне, і навикнути пора. / Стілець і ліжко, вільних три квадрати, / в віконці грати, у кутку – пара... / І щохвилини в вічко зазирає / і скрадлива, як кицька, сатана, / мов дірочку під серцем назначає...» [16, с. 111], – містить досить виразний образ, здатний об'єднати через свої складники і легку іронію, і їдкий сарказм. Так, словосполучення *обживати хату* викликає позитивні емоції, оскільки апріорі йдеться про нове житло, приємні клопоти, які з ним пов'язані. Подальші уточнення (*три квадрати, грати, пара...*) розкривають справжній зміст сказаного: словообраз *хата* – це іронічне позначення тюремної камери. У цьому зв'язку слід зауважити, що образ *хата* належить до стрижневих елементів українського поетичного словника ХІХ–ХХ ст. У художній літературі, що продовжує традиції української народної творчості, *хата* є етнокультурним символом, пов'язаним із домівкою, родиною і батьківщиною взагалі.

Якщо у В. Стуса це образ хати, то в М. Руденка – ойкумени в однойменній поезії: «В'юниться віхола, немов змія, – / Підступно й хижо підповза до мене. / Між лазнею і нужником моя / Завіяна снігами ойкумена» [14, с. 218]. Як відомо, *ойкумена* – це найвища, досконала система. Сам предмет зображення, відповідне контекстуальне оточення (*нужник, лазня*) надають згаданому образу протилежного, іронічного значення.

У цілому аналізовані метафоричні й метонімічні образи в поезії означеного періоду є показовим засобом іронічної, сатиричної та саркастичної оцінки різних виявів сучасної авторам дійсності. Традиційні поетичні образи в контексті реалізованих мотивів зазнають увиразнення (*мавпа, болото*) або переосмислення (*хата*).

Таким чином, різні шари оцінної лексики є дієвим засобом творення комічного. Аналізовані контексти засвідчують розширення кола об'єктів, що стають предметом критичної поетичної рефлексії (серед них опиняються, зокрема, колишні ідеологи). Виразні оцінні лексеми слугують засобом прямої іронічної чи сатиричної оцінки, знижують предмет зображуваного, виступають засобом авторської самоіронії.

Добір лексичних засобів творення комічного в поезії другої половини ХХ століття зумовлений позамовними і мовними чинниками. Серед перших визначальною є зміна суспільно-політичної ситуації протягом окресленого періоду, що спричинило появу нових життєвих реалій і ситуацій як об'єктів комічної оцінки. До власне лінгвальних чинників зараховуємо існування різних стилів та відповідно ідіостилів, одні з яких тяжіють до лаконічності, максимальної сконцентрованості поетичної думки, інші – до поетичної деталізації, колажності.

Представники старшого покоління авторів, що різною мірою тяжіють до класичних зразків поезії (І. Драч, Л. Костенко, М. Руденко й ін.), спираються на апробовані попереднім ходом історичного розвитку художнього слова прийоми й засоби творення комічної образності. Нова генерація авторів (І. Калинець та ін.) з їхнім суціль іронічним поглядом на життя, вербальною свободою, відмінними прийомами

конструювання мовного світу, помітно розширює виражально-зображальний спектр засобів комічного, зокрема шляхом легалізації «непоетичних» прийомів.

Загальний напрям розвитку комічного в українській ліриці означуваного періоду полягає в посиленні іронії як основоположного світоглядного принципу сучасних поетів, що знаходить своє вираження в основному в громадянській ліриці.

Сучасна українська поезія демонструє багатство мовних засобів для вираження оцінки як важливих складників організації семантичної структури поетичного тексту. Аналізований матеріал засвідчує переважання різних шарів оцінної лексики серед мовних засобів творення комічного, що представлена як елементами літературної мови, так і позалітературної – жаргонної. Нова генерація авторів розширює парадигму мовних засобів через уведення жаргонної лексики, яка, попри свою «неестетичність», у системі координат сучасного поетичного тексту набуває аксіологічної значущості й виконує важливу функцію творення комічного. Використання в поетичному мовленні лексем, які перебувають за межами нормованої літературної мови й уживаються для надання контекстові відбитку певного середовища, створює колорит іронії, свідомого зниження емоційної оцінки. Залучення цього шару лексики до наскрізних поетичних парадигм у цілому засвідчує зміну модусу художньої свідомості, іронічну гру традиційним поетичним словником.

У цілому функціонування різноманітних лексичних засобів творення комічного в поетичних текстах означеного періоду засвідчує об'єктивний процес продовження традиції сатирично-гумористичної словесної творчості й появу в ній нових виразних тенденцій.

У перспективі планується видання монографії, присвяченої проблемі мовних засобів творення комічного у сучасній українській поезії.

Бібліографічні посилання

1. **Арутюнова Н. Д.** Типы языковых значений (оценка, событие, факт) / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 338 с.
2. **Базилевський В.** Вибране: поезії / В. Базилевський. – К. : Дніпро, 1987. – 239 с.
3. **Білаш О. І.** Ти відчаль, моя печаль... : поезії / О. І. Білаш. – К. : Укр. письменник, 1992. – 95 с.
4. **Бойко В. С.** Планида : вірші / В. С. Бойко. – Х. : Видавець, 1994. – 147 с.
5. **Вінграновський М. С.** Вибрані твори : у 3 т. – Т. 1 : поезії / М. С. Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004. – 400 с.
6. **Горбаль М. А.** Деталі піщаного годинника : вірші / М. А. Горбаль. – К. : Укр. письменник, 1992. – 111 с.
7. **Дзюба І.** Свіча у кам'яній п'їтмї // В. Стус. Палімпсест : вибране / І. Дзюба. – К. : Факт, 2003. – С. 7–32.
8. **Калинець І.** Зібрання творів : у 2 т. / І. Калинець. – К. : Факт, 2004. – Т. I, II.
9. **Коротич В.** Голоси : поезії / В. Коротич. – К. : Рад. письменник, 1981. – 117 с.
10. **Космеда Т.** Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. Космеда. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2000. – 349 с.
11. **Костенко Л. В.** Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
12. **Костенко Л. В.** Маруся Чурай : Історичний роман у віршах / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
13. **Ніжний креміль: поезії** / [Горбатий І. Р., Гайчук-Карпенко О. І., Калениченко І. Ф. та інш.]. – К. : Рад. письменник, 1989. – 390 с.
14. **Руденко М. Д.** Поезії / М. Д. Руденко. – К. : Дніпро, 1991. – 413 с.
15. **Симоненко В.** У твоєму імені живу : поезії, оповід., щоденник. зап., листи / В. Симоненко. – К. : Веселка, 2003. – 382 с.
16. **Стус В.** Вечір. Зламана віть : вибране / В. Стус. – К. : Дух і літера, 1999. – 383 с.

17. **Стус В.** Палімпсест : вибране / В. Стус. – К. : Факт, 2003. – 432 с.

Надійшла до редколегії 09.04.09